

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

Бітеев Дидар Көшкінұлы

*«Психологияның зияткерлік мектебі» тақырыбында
7-сыныптың факультативтік курсына арнап жазылған*

АВТОРЛЫҚ БАҒДАРЛАМА

ӘӨЖ 159.922
КБЖ 88.40

Рецензент:

«Инновация» Оқу-әдістемелік Орталығының ғылыми қызметкері, республикалық «Алтын кітап» баспасының әдеби редакторы, өнертану және пед. ғылымдар магистрі
А.Д.Әшірбаева

Психологияның зияткерлік мектебі // құрастырушы автор:
Д.К.Бітеев. – Алматы облысы, педагог-психолог, 2021. – 52 б.

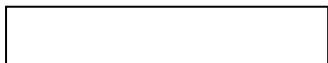
ISBN

Құрастырушы автор бастауыш психология пәні бойынша 7-сынып оқушыларына арнап жазған авторлық бағдарламасын оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып жасаған. Бағдарлама 34 сағатқа негізделген және Мемлекеттік Білім беру стандартына сай жазылған.

ӘӨЖ 159.922
КБЖ 88.40

«Инновация» Оқу-әдістемелік Орталығының 2021 жылғы 25 қазандағы №2 хаттамасына сәйкес сараптау комиссиясының шешімімен баспаға ұсынылды.

ISBN

© «Инновация» баспа үйі–2021

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
«ИННОВАЦИЯ» ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК
ОРТАЛЫҒЫНЫҢ БАСПАСЫНА ҰСЫНЫЛДЫ**

Рецензент:

«Инновация» Оқу-әдістемелік Орталығының ғылыми қызметкері, республикалық «Алтын кітап» баспасының әдеби редакторы, өнертану және пед ғылымдар магистрі **А.Д.Әшірбаева**

Құрастырушы автор:

Бітеев Дидар Көшкінұлы

Алматы облысы Кеген ауданы

«Іңкәрбек Жұмағұлов атындағы орта мектебі мектепке дейінгі шағын орталығы» мен «Көкпияз бастауыш мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің педагог-психологі

ТҮСІНІК ХАТ

Қазіргі дамыған заманда қоғамға жоғары білімді, бастамашыл, іскер, бәсекеге қабілетті, шығармашыл адамдар қажет. Осыған сүйене отырып, жоғары деңгейдегі білім беру мекемелері мен орта білім беру мекемелеріне ерекше талаптар қойылған болатын. Яғни, мектеп оқушыларын тек базалық біліммен ғана қамтамасыз етіп қоймай, оларға психологиялық тұрғыда көмек көрсету. Дәлірек айтсақ, оқушының көңіл күйін, психологиясын бақылау, тәртібін қадағалау ғана емес, оның сабақ оқуға деген ынтасын арттыру, мамандық таңдау, өз бойындағы қабілеттерін анықтауға көмектесу, қоршаған ортаға тез бейімделуіне ықпал ету, күйзеліспен күресуге, жігерлі, ұстамды болуға тәрбиелеу және т.б. Бұл аталған мәселелерді шешуде пән мұғалімдерінің сабақтары немесе сынып жетекшісінің өткізетін тәрбие сағаты жеткіліксіз екендігі бәрімізге белгілі. Өйткені әрбір бала – жеке әлем. Жеке көңіл бөлуді, жеке жұмыс жасауды, жеке зерттеу жасауды және арнайы метод қолдануды қажет етеді. Сондықтан да балаларды психологиялық тұрғыдан үлкен өмірге даярлауда психология бойынша ұйымдастырылатын курстардың маңызы зор. Бұл жерде ең бастысы барлық сабақтар, тренингтер мен ойындар оқушылардың жас ерекшелігіне сай ұйымдастырылуы керек.

Жасөспірімдердегі 12-13 жас аралығын өтпелі кезең деп атайды, өйткені онда дамудың психологиялық, әлеуметтік қайшылықтары жатыр.

Жетінші сынып оқушыларының басты ерекшеліктерінің бірі – көңіл күйі мен мінезінің тұрақсыздығы. Жасөспірімдер өзімшіл, өздерін ғаламның басты тірегі, дүлей күш иесі деп санайды. Сонымен бірге бұл кезеңдегі ерекше қасиеттері адалдықпен, шамадан тыс батылдықпен, жанқиярлықпен сипатталады. Бір жағынан, олар қуана өнер көрсетіп, қоғамдық өмірде белсенділік танытады, екінші жағынан,

жалғыздыққа, тәуелсіздікке, өз бетінше жүруге ұмтылады.

Жасөспірімдердің білімді игеруі көп уақыт алады, бірақ оқу саласында олар әрқашан өздерінің талаптарын қанағаттандыра алмайды және оны басқа қызмет түрлерінде (техникалық, көркемдік, шығармашылық, спорттық) көрсетуге тырысады. Психологиялық зерттеулер көрсеткеніндей, осы жастағы жасөспірімдерде зияткерлік іс-әрекеттің әдістері мен дағдыларын дамыту белсенділіктері төмендейді (материалды түсіну, өз бетінше жұмыс істеу қабілеті). Сондықтан оқу іс-әрекетінде қолайлы жағдай туғыза отырып, қызығушылықты арттыру, бейтаныс дүниені тануға ұмтылу, сәтсіздіктерге ренжімеу, мақсатқа табандылықпен жетуге үйрету өте маңызды болып саналады.

Жасөспірімдердің оқудағы қиындықтары әртүрлі сипатта болуы мүмкін, кейбіреулері бұрын алынған материалды еске түсіру қажеттілігімен байланысты; басқалары – жаңа деректерді есте сақтау; алдағы әрекеттерді жоспарлау, оны жүзеге асырудың ең ұтымды жолдары мен тәсілдерін таңдау қажеттілігі; төртіншісі – өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау дағдыларының болмауы. Осы қиындықтарды шешу мақсатында 7-сынып оқушыларына арнап «Психологияның зияткерлік мектебі» атты факультативтік курсының бағдарламасын жаздым.

34 сағатқа негізделіп жазылған курс бағдарламасы аптасына 1 реттен өтіле отырып, бір жыл мерзімге жоспарланған. Өтпелі кезеңді басынан кешіріп жатқан оқушылардағы психологиялық өзгерістерді дұрыс қабылдау мен оқудағы қиындықтарын жеңуде аталмыш бағдарламаның көмегі зор болады деген үміттемін.

Курс мақсаты мен міндеттері: танымдық-психологиялық процестерді дамытатын әдістер мен тәсілдерді игеру және өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын жетілдіру. Бағдарламаның мақсаты жасөспірімдердің танымдық

белсенділігін арттыру мен түзетуге бағытталған келесі міндеттерді қояды:

- ұсынылған бағдарлама шеңберінде оқушылардың теориялық білімдерін қалыптастыру;
- шығармашылық және зерттеу әдістерімен таныстыру;
- ақыл-ойын және өзін-өзі тәрбиелеуге үйрету;
- өздігінен білім алу үшін әдебиетпен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру;
- өздігінен білім алу мотивтерін қалыптастыру;
- қоршаған ортаға тез бейімделуге үйрету.

Тақырыптарды зерттеу құрылымы:

- ❖ Психологияның негізгі ұғымдарымен танысуға бағытталған теориялық материал.
- ❖ Психологиялық білім алу қажеттілігіне негізделген тесттер, сауалнамалар, сауалнамалар арқылы өздері туралы идеяларды қалыптастыратын диагностикалық сабақтар.
- ❖ Жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін дамытуға және түзетуге бағытталған практикалық жаттығулар, тренингтер, рөлдік ойындар.
- ❖ Рефлексия алынған білім мен тәжірибені талдау әдісі ретінде.
- ❖ Бағдарлама материалдарының игерілу деңгейін білімді жалпылама бақылау және тексеру арқылы анықтау.

Әдіс-тәсілдер: Курстың ерекшелігі – баланың ішкі әлемімен жұмыс жасау барысында ауызша, визуалды және практикалық әдістер қолданылады.

- Ауызша: әр түрлі тақырыптарды талқылауға итермелейтін дәрістер, әңгімелер, диалогтар.

- Жазбаша жұмыстар: (ұсыныстар, шығармашылық жұмыстар, жазба-конспектілер, ұғымдардың сөздігін жүргізу, рефераттар, баяндамалар, мәтіндерді талдау, эссе, презентациялар жүргізу).
- Шығармашылық және зерттеу жұмыстарына ерекше көңіл бөлінеді, өйткені олар оқу жылы кезінде ғылыми-зерттеу қызметінің дағдыларын қалыптастырады.
- Ойын – жасөспірімді әлеуметтік қатынастар жүйесіне қосудың, сондай-ақ тақырыпқа деген қызығушылықты арттырудың тиімді құралдарының бірі. Ойын Сізге бейімделген түрде курстың бөлімдерінде оқыған теориялық материалды қабылдауға мүмкіндік береді. Курста белсенді және рөлдік ойындар қолданылады.
- Диагностика – «Мен» бейнесін қалыптастыру үшін қолданылатын тақырыптар бойынша мұқият таңдалған, бейімделген әдістердің тұтас блогы.

Білім, білік дағдыларына қойылатын талаптар:

- ✓ Психология ғылымы туралы түсінік.
- ✓ Психиканың ұғымына анықтама.
- ✓ Ми. Оң және сол жақ жарты шардың ерекшеліктері.
- ✓ Тұлғаның танымдық түсінігі қалай қалыптасатынын білу.
- ✓ Танымдық психикалық процестердің анықтамаларын меңгеру (сезім, қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау, сөйлеу, қиял).
- ✓ Танымдық психикалық процестерді дамытудың маңыздылығын түсіну.
- ✓ Сезім мүшелерінің мақсатын және олардың әлемді танудағы маңыздылығын түсіну.
- ✓ Қабылдаудағы иллюзиялардың маңыздылығы.
- ✓ Таным процесінде сезім мен қабылдаудың маңызы.

- ✓ Зейіннің мамандық таңдауда атқаратын рөлі.
- ✓ Жадтың түрлері мен қасиеттерін біліңіз.
- ✓ Жадтың даму кезеңдері.
- ✓ Мнемотехникалық әдістерге мысал келтіру.
- ✓ Жадтың өзіндік мүмкіндіктерін анықтау жолдары.
- ✓ Интеллект туралы жалпы түсінік.
- ✓ Шығармашылық ойлаудың ерекшеліктері.
- ✓ Шығармашылық ойлауды дамыту жолдары.
- ✓ Сөйлеу түрлері. Сөйлеудің негізгі үш функциясы.
- ✓ Адамның қиялы мен қабілеттерінің өзара байланысы. Қиял түрлері.
- ✓ Танымдық психикалық процестердің өзіндік даму деңгейін анықтайтын негізгі әдістер.

Күтілетін нәтижелер:

- Курста оқытылатын тақырыптар бойынша ғылыми мәтіндердегі негізгі ойды бөліп көрсету. Ұсынылған мәтіндер бойынша сұрақтарды тұжырымдай білу, рефераттар жазу үшін жоспарлар құру.
- Психология пәні мұғалімінің басшылығымен танымдық саланың даму деңгейін анықтайтын әдістермен танысу.
- Зерттеу қызметі мақсатында диагностикалық материалды өңдей білу, мұғалімнің жетекшілігімен зерттеулер бойынша қарапайым қорытынды жасау.
- Танымдық даму әдістерін қолдану (зейінді дамытуға арналған жаттығулар, мнемотехника әдістері, тұлғаның зейіні мен ақыл-ой функцияларын дамыту әдістері).
- Мұғалімнің басшылығымен құрдастарының шағын топтарында тренингтер өткізу үшін материалдар жинау.

- Оқытудағы табыстылықты арттыруға мүмкіндік беретін әдістерді тәжірибеде қолдану.

Күнтізбелік-тақырыптық жоспар

№	Тақырып атауы	Сағат саны	Мерзімі
1	Психология пәнінің міндеттері мен зерттеу әдістері	1	
	Біздің психикамыз қай жерде орналасқан?	3	
2	Ми – адамның психикалық қызметінің негізгі органы.	1	
3	Адамның жүйке жүйесінің ерекшеліктері	1	
4	Ми бөлімдерінің жұмысы	1	
	Біз қоршаған ортаның бейнесін жасаймыз	4	
5	Танымдық психикалық процестер	1	
6	Сезіну	2	
7	Қабылдау	1	
	Зейін – танымдық саланың негізі.	5	
8	Біздің психикамыздың негізгі бағыты (зейін).	1	
9	Зейіннің негізгі қасиеттері	2	
10	Зейіннің түрлері	2	
	Біз білгенімізді қалай есте сақтаймыз? (Жад туралы).	7	
11	Есте сақтау танымдық процесс ретінде	2	
12	Жадтың түрлері	2	
13	Жадтың ерекшеліктері мен мүмкіндіктері	1	
14	Мнемотехника әдістері	2	
	Біздің ойларымыз қайдан пайда болады? (Ойлау және сөйлеу)	8	

15	Ойлау - ең жоғары психикалық процесс ретінде	1	
16	Ойлау түрлері мен формалары	1	
17	Ойлау әрекеттері	2	
18	Ойлау тәсілдері және міндеттерді шешу кезеңдері	1	
19	IQ ұғымы	1	
20	Сөйлеу жалпы интеллекттің көрсеткіші ретінде	1	
21	Сөйлеу түрлері мен функциялары	1	
	Арманшыл болу жаман ба? (Қиял туралы).	6	
22	Қиял шығармашылық ойлау әрекеті ретінде	1	
23	Қиял түрлері	2	
24	Қиял және шығармашылық	1	
25	Армандар. Қиялдар.	1	
26	Қорытынды	1	
	Барлығы	34 сағат	

«Психологияның зияткерлік мектебі» курсының құрылымы

1-тақырып. Психология ғылымы.

Психология пәні. Психологияны зерттеу әдістері. Психология салалары. Қазіргі әлемдегі психология пәнінің маңызы.

2-тақырып. Біздің психикамыз қайда орналасқан?
(Ми мен орталық жүйке жүйесінің құрылымы, қызметі туралы).

Психика туралы түсінік. Ми және оның құрылымы, функциялары мен мүмкіндіктері. Ми жарты шарларының функциялары. Ми бөлімдерінің жеке жұмысы (физиологиялық айырмашылықтар, ұлдар мен қыздардың миы қалай жұмыс істейді?). Адамның жүйке жүйесі (орталық, перифериялық, вегетативті).

3-тақырып. Біз қоршаған әлемнің суретін жасаймыз
(сезім мен қабылдау туралы). 4 сағат

Танымдық психикалық процестер туралы түсінік. Сезім мүшелерінің таным процесіндегі рөлі. Білімнің негізгі жеткізушісі ретінде сезім туралы түсінік. Сезімдердің түрлері мен заңдылықтары (көру, есту, сезу, иіс сезу, қозғалтқыш (кинестетикалық), ауырсыну, температура, дәм, тепе-теңдік сезімдері). Сезімдердің негізгі заңдылықтары, сезімдердің абсолютті шегі туралы түсінік. Қабылдау – бұл әлемнің тұтас көрінісі. Қабылдау түрлері мен қасиеттері. Қабылдау және анықтау.

Ұсынылатын диагностикалық әдістер: (мұғалімнің таңдауы бойынша)

- Байқау деңгейін зерттеу.
- Қабылдауды диагностикалау әдістемесі.
- Қабылдаудың даму деңгейін бағалау әдістемесі.

Тренингтік жаттығулар:

«Мен кімін?» есту түйсігі, «Біз көзбен өлшейміз», «Біз бақылау қабілетін дамытамыз», «Бұл қандай сурет?», «Кел, байқап көр», «Барлаушы».

4-тақырып. Зейін – танымдық саланың негізі.

Зейін туралы түсінік. Зейіннің түрлері (еріксіз, ерікті). Зейінге тән қасиеттер (тұрақтылық, концентрация, назардың ауытқуы; ауысу, бөлу, көлем). Зейінді дамытудың маңызы мен әдістері. Зейіннің қасиеттерін диагностикалау. Зейіннің жеке ерекшеліктері. Зейін және оқыту. Зейін және мамандық таңдау.

Диагностикалық әдістер:

- Түзету жұмыстарын сынап көру (тұрақтылық және көңіл бөлу, жұмыс істеу графигін құру).
- «Санау» әдісі (назар аудару және тұрақтылық).

Тренингтік жаттығулар: «Кім жылдам?», «Бақылау».

5-тақырып. Біз білгенімізді қалай есте сақтаймыз? (Жад туралы)

Есте сақтау қабілеті танымдық психикалық процесс ретінде. Жадтың қасиеттері мен оның түрлері (ақпарат алу әдісі, ұзақтығы, есте сақтау қабілеті, есте сақтау әдісі). Жадтың басым түрлерін анықтау. Жадтың ерекшеліктері мен мүмкіндіктері. Феноменальды жад. Мнемотехника әдістері.

Диагностикалық әдістер:

- Еріксіз есте сақтау.
- Есту, көру жадының деңгейін зерттеу.
- Жанама есте сақтау.
- Мәтінді сахналау.
- Жедел, қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді есте сақтаудың дамуын зерттеу.

Тренингтік жаттығулар:
«Айналаға қараңыз», «Домино», «Калейдоскоп».

6-тақырып. Біздің ойларымыз қайдан пайда болады? (Ойлау және сөйлеу)

Ойлау туралы түсінік. Ойлау түрлері. Ойлаудың басқа танымдық процестерден айырмашылығы. Ойлау әрекетінің кезеңдері (проблемалық жағдайдан мәселені тікелей шешуге дейін). Ойлау операциялары (салыстыру, абстракция, талдау, синтез, аналогия). Психикалық операцияларды дамыту мүмкіндігі ретінде ТРИЗ психологиясының элементтерімен танысу. Ақылдың қасиеттері. Интеллект және интеллектуалдылық жайлы. IQ ұғымы. Сөйлеу туралы жалпы түсінік. Сөйлеу түрлері. Сөйлеу функциялары (ақпарат алмасу, ойлар мен сезімдерді білдіру, танымдық процестерді басқару). Ойлау мен сөйлеудің байланысы. Сөйлеу жалпы интеллекттің көрсеткіші ретінде.

Диагностикалық әдістер:

- ойлау операцияларының даму деңгейін бағалау (ойлау процестерінің жылдамдығын бағалау, ойлаудың қисындылығын бағалау, жалпы ұғымдарды анықтау қабілетін бағалау, ақпараттарды алып тастау қабілетін бағалау, тұжырымдамалардың қатынастарын талдау қабілетін бағалау және т.б.).
- IQ көрсеткішін бағалау.

Тренингтік жаттығулар: «Ұқсастық пен айырмашылық», «Қате жазу», «Аналогтарды іздеу», «Артық тұрған затты анықтау», «Тақырып бойынша әңгіме құрастыру».

7-тақырып. Арманшыл болу жаман ба? (Қиял туралы).

Қиял шығармашылық ойлау әрекетінің негізгі аспектісі

ретінде. Қиялдың түрлері (ерікті, еріксіз, өнімді, өнімсіз). Қиялдың басқа танымдық процестермен байланысы. Қиялды дамыту. Қиял мен шығармашылық. Қиялдар мен армандар.

Диагностикалық әдістер: шығармашылық қиялдау деңгейлерін бағалау.

Тренингтік жаттығулар: «Мүмкін емес», «Егер де осылай болса...», «Затты қолдану әдістері», «Сиқырлы қарындаш», «Термометр», «Уақытқа қарсы».

Әр тарау барысында төмендегі тақырыптар бойынша психологиялық семинар өткізіледі.

1. «Ақыл қозғалысы» (Зейін).
2. «Ақылдың табандылығы». (Ақыл-ой белсенділігінің төзімділігін дамыту).
3. «Өткенге көзқарас» (Жад).
4. «Ақыл гимнастикасы» I (Бейнелі Ойлау).
5. «Ақыл гимнастикасы» II (Вербальды ойлау).
6. «Ақыл ойыны» (Ойды демалдыра білу).
7. «Импровизация» (Шығармашылық акт).

Жалпы семинар сабақтар бойынша білімді тексеру сұрақтары:

1-карточка.

Танымдық психикалық процестерді тізіп шығыңыз.

Сезім дегеніміз не?

Мнемотехникаға мысалдар келтіріңіз.

2-карточка.

Бұл қандай жады?

Неліктен біз жиһаздағы шаңды байқаймыз, ал өзіміздің бетімізге түсетін шаңды байқамаймыз?

Көрнекі-бейнелі ойлау дегеніміз не? Мысалдар

келтіріңіз.

3-карточка.

Неліктен біз қоршаған әлем, орта туралы ақпарат аламыз?

Зейін дегеніміз не?

Адамда жадтың қандай түрлері бар?

4-карточка.

Жад процестерін тізімдеңіз.

Ойлауды анықтаңыз.

Қандай назар ерікті және еріксіз деп аталады?

5-карточка.

Сіз білетін зейіннің қасиеттерін атаңыз?

Эмоционалды жадқа мысал келтіріңіз.

Шығармашылық дегеніміз не?

6-карточка

Қабылдау мен сезімнің басты айырмашылығы неде?

Талдау деген не? Мысалдар келтіріңіз.

Қандай есте сақтау ерікті деп аталады? Ал еріксіз есте сақтау дегеніміз не?

7-карточка.

Қабылдауды анықтаңыз?

Жад түрлерін тізімдеңіз.

Синтез дегеніміз не? Мысалдар келтіріңіз.

8-карточка.

Ойлауды анықтау керек пе?

Ассоциативті жад дегеніміз не? Мысалдар келтіріңіз.

Адамның қандай сезімдер бар?

9-карточка

Сезім дегеніміз не?

Жадты жақсарту үшін қандай әдістерді қолдануға болады? Бұл әдістер қалай аталады?

Логикалық ойлау дегеніміз не? Мысалдар келтіріңіз.

10-карточка.

Қиял дегеніміз не?

Біз қоршаған ортадан ақпаратты не арқылы аламыз?

Жадтың қай түрі қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді деп аталады?

Күнтізбелік-тақырыптық жоспарлау бойынша дәріс материалдары.

№1 сабақ. Психология психикалық құбылыстардың пайда болу және қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін, яғни адамдардың жан-жүйесін зерттейтін сансалалы ғылым. Психологияның ерте заманнан бері келе жатқан ғылым, мұның даму тарихына екі жарым мыңдай жылдай болды. Оның дүниеге тұңғыш келген жері – ежелгі Грекия. Психология атауы «псюхе»-қазақ тілінде «жан», «логос»-«ілім», «ұғым», «ой» деген гректің екі сөзінен тұрады. Психика – объективті дүниенің субъективті бейнесі. Психикалық құбылыстар – бізді қоршап тұрған сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының мидағы бейнесі. Олар (түйсік, ой, елес, сезім, қабілет, мінез, т.б.) көпшілігімізге мәлім, тілімізде жиі кездесетін ұғымдар. Осылардың бәрін ғылыми тұрғыда психология ғылымы зерттейді. Психологияның зерттеу пәнінің негізіне, адам болмысының табиғаты психикалық құбылыстары, процестері, қасиеттері кіреді. Адам дамуының заңдылықтары және оның ерекшеліктері туралы ғылыми ілімдердің жүйесі жалпы қоғамның дамуы үшін қажет. Қазіргі кезеңде өндіріс, ғылым, медицина, өнер, оқу, ойын, спорт салаларындағы бірде-бір әрекет психологиялық заңдылықтарды түсініп, танып, білмей тиімді орындалуы мүмкін емес. Адам әр түрлі ғылым тұрғысынан жан-жақты зерттелетін объект. Солардың ішінде гуманитарлық ғылымдар әлеуметтік процестерді зерттеген кезде психологиялық факторларды ескереді. С.Л.Рубинштейн өзінің «жалпы психология негіздері» еңбегінде «Психология зерттеуіндегі ерекше құбылыстар ауқымы анық көрінеді – олар біздің сезімдеріміз бен ойларымыз, қабылдауларымыз бен түйсінулеріміз, ықылас-ниеттеріміз және т.б. жатады...» Ерте заманда пайда болып, ғасырлар бойы соқыр сенім

нанымдар мен кейбір зиялылардың көзқарастарында насихатталып келген түсінік бойынша жан ерекше, тәннен бөлек жасайтын құбылыс және адамда тәннен тәуелсіз «жан» болады. Мәңгі бақи жасайтын жан адамның барлық психикалық тіршілігінің (ойының, сезімінің, еркінің) иесі де, себепшісі де. Жан туралы жалған түсініктің қалыптасуына алғашқы адамдардың табиғат сырларын дұрыс түсіне алмауы себеп болды. Олар дүниеде табиғатқа бағынбайтын, одан оқшау тұратын, ерекше бір сиқырлы күш бар, ал жан болатын болса, соның бір көрінісі, ұйқы кезінде ол денеден уақытша шығып кетеді де, адам оянған кезде айтып келеді, егер келмей қалса, адам өледі деп тұжырымдады. Осылайша, психикалық процестер, қалыптар мен қасиеттер ғылыми талдауға түсіп, зерттелгенге дейін адамдардың бір-бірі жайлы қарапайым түсініктер мен ұғымдар жинақтала берді. Қазіргі заман психология теориялары мен психология салаларының бастаулары осы өмір тәжірибесі мен атадан балаға ұрпаққа жеткен рухани мұрадан келіп шығады. Психология ғылымындағы күрделі міндеттердің бірі – заңдылықты сипатқа ие байланыстар мен қатынастарды көре білу. Психикалық әрекеттің даму барысындағы оның заңдылықтарын оқытып – үйрету психологияның негізгі міндеті болып табылады. Соңғы жылдары психологиялық зертеулер айтарлықтай ұлғайып, жаңа ғылыми бағыттар мен пәндер пайда болды. Психология ғылымынында жаңа болжамдар мен тұжырымдамалар пайда болып, психология жаңа тәжірибелік мәліметтермен толысуда. Психология ғылымын зерттеу нәтижелері бұл пәннің барлық салалары мен тармақтарын дамытып отырудың іргетасы болып есептеледі. Сондықтан бұл пәнді оқып меңгеруде мынандай негізгі екі бөлімін қарастырамыз: 1) психикалық процестер; 2) психикалық қасиетте; 3) психикалық қалып. 1) Психикалық процестер: түйсік, қабылдау, зейін, ойлау мен сөйлеу, қиял және елес, ес; 2) Психикалық қасиеттер: сезім және эмоция,

ерік, темперамент, мінез, қабілет. 3) Психикалық қалып: адамның түрлі көңіл күйінің (зерігу, үрейлену, абыржу, ашулану, қуану) т.б. компоненттері. Сонымен, психология – психикалық құбылыстардың, пайда болу, қалыптасу заңдылықтарын және механизмдерін зерттейтін ғылым. Психология алдында тұрған теориялық және тәжірибелік міндеттердің көпшілігіне байланысты қазіргі уақыттағы психология ғылымы қарқынды даму үстінде. Психикалық әрекеттің даму барысындағы оның заңдылықтарын оқытып - үйрету психологияның негізгі міндеті болып табылады. Психология зерттейтін құбылыстар аумағы өте кең. Ол күрделілік деңгейі әр түрлі - сезім мүшелеріне әсер ететін объектінің жеке түрлерінің қарапайым айырмашылығынан бастап тұлғаның мотивтік күресіне дейін болатын адамның күйлері мен қасиеттерін, процестерді қамтиды. Зерттелетін құбылыстар мен олардың байланыстарын жалпы және дерексіз сипаттау теория болады деп көпшілік санайтынын ерекше атап айтқан жөн. Алайда мұнымен теориялық жұмыс бітпейді, сондай-ақ бұған жиналған білімдерді салыстыру мен интеграциялау да, оларды жүйелеу де және т.б. кіреді. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты болып зерттелетін құбылыстардың мағынасын ашу саналады. Осыған байланысты әдіснамалық мәселелер пайда болады. Психологияның төмендегідей негізгі дәрежелері бөлініп айтылған: бейнелеу дәрежесі, әрекет дәрежесі, тұлға дәрежесі, қарым-қатынас дәрежесі, сондай-ақ жалпыламалық деңгейі бойынша дәрежеге теңелетін ұғымдар бұл «әлеуметтік» және «биологиялық» ұғымдар. Адамның әлеуметтік және табиғи қасиеттерінің объективтік байланыстарын, әлеуметтік және биологиялық детерминанттарының даму барысындағы қатынасын анықтау-ғылымның күрделі міндеттерінің бірін білдіреді. Алдыңғы онжылдықтардағы психология пәнінің теориясы басым болғаны белгілі. Оның қазіргі уақыттағы қоғам өміріндегі рөлі қарқынды түрде өзгерген. Ол өнеркәсіптегі, мемлекеттік

басқарудағы, медицинадағы, мәдениеттегі, спорттағы, білім беру жүйесіндегі және т.б. ерекше кәсіби практикалық әрекеттің аумағына айналу. Психологиялық ғылымды практикалық міндеттерді шешуге енгізу, оның теориясының даму жағдайларын да маңызды өзгеріске ұшыратады. Халық ағарту жүйесінің барлық салаларында (мектепке дейінгі білім беру, орта, жалпы білім беру мектебі, арнайы орта білім беру, жоғары мектеп) психологияға тиісті мәселелер туады. Психикалық құбылыстардың жүйесін түгелдей дерлік - тұлғаның қарапайым сезінулерінен бастап, психикалық қасиеттеріне дейін зерттеу олар бағынатын объективтік заңдылықтарды ашуға бағытталған. Бұл зерттеудің ғылыми негізін жасаудағы, қоғамдық мәселені шешудегі, оқу және тәрбие ұйымдарын жетілдірудегі маңызы зор.

Психология ғылымының даму тарихы. Ғылым ретінде психология нені сипаттайды? Оның ғылыми ілімдеріне не кіреді? Бұл сұрақтарға жауапты психология ғылымының тарихынан іздеп, психологияны әр даму кезеңіне орай өзінің зерттеу пәніне деген көзқарасының өзгеретінін байқау қажет. Психология өте ертеден келе жатқан ғылым салаларының бірі, бірақта жеке ғылым ретінде дамығанына бір ғасырдай уақыт болды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында, белгілі психолог Г.Эббингауз психологияны тарихы алды ұлан ғайыр, ал тарихы қысқа деген болатын. Психология ғылымының даму тарихы 2-кезеңге бөлінеді. Оның біріншісі 2500 жылға созылған, ежелгі гректің ғалымы Аристотель есімімен байланысты. 2500 жылға созылған осы кезеңде психология басқа ғылымдармен (философия, медицина, әдебиеттану, жаратылыстану т.б.) аралас дамыды. Оның 2-ші тарихы 1879 жылдан басталады. Осы жылы неміс ғалымы В.Вундт Лейпцигте тұңғыш лаборатория ұйымдастырып, дербес эксперименттік ғылым болуына себепкер болды. Капитализмнің пайда болып дами бастауы, әсіресе, жаратылыстану ғылымдарының әрістеп алға

басуына себепші болды. Ғылым атаулы тұрмыспен байланысы, тәжірибелі ғылымдарға айнала бастады. Осындай тәжірибелі ғылымдарға негіз салған ағылшынның белгілі философы Ф.Бэкон болды. Орта ғасырдағы схоластикалық әдістерге қарсы шығып, Ф.Бэкон ғылымда индуктивтік әдісті дамытты. Бұл әдіс бойынша дүниетану, оны зерттеу жолы жай құбылыстардан күрделіге, оңайдан – қиынға, жақыннан-алысқа, деректіден – дерексіздерге көшіп отыру керек. Бұл әдіс жаратылыстану ғылымдарын дамытуға ерекше әсер етті. Жаңадан бас көтеріп эканомикада өз орнын ала бастаған буржуазия тобы, өздерінің өндіріс орнындағы жұмысшылардың психологиясын біліп, оларға ықпалын жүргізіп, билеп, басқарып отыру үшін, адамдардың ақиқаттық, нақты реалдық, психологиялық процестерін зерттеуді керек қылды. Буржуазияның осынау мақсаттарын орындауға эмпериялық психологияның аренаға шығып дами бастауы қолайлы болды. Бұл психология Ф.Бэконның эмперикалық философиясына негізделді. Ф.Бэкон тек жаратылыстану ғылымдарын емес, философия, психология ғылымдарын да схоластикадан арылтып, оларды тұрмысқа, өмірге үйлестіріп, ғылыми түрде дамуға негіз салды. К.Маркс Ф.Бэконның материалистік философиясына жоғары баға беріп, оны ағылшын материалистерінің атасы деп атады. Ф.Бэкон әдейілеп психология ғылымы мен шұғылданбаса да, эмпериялық психологияның негізін салса да, оны толық дамыта алмады. Эмпериялық философияның принциптерін психология ғылымын ағылшынның келесі ғылымы Джон Локк (1632-1704) таратып, әрмен қарай дамыта бастайды. Психологияда метафизикалық, схоластикалық, құрғақ әдістерге шабуыл жасалып, нақтылы білімдерге кәшу мәселесі қолға алынды. Дж. Локк эмпериялық психологияның, философияның теориялық негіздерін белгіледі. Ол өзінің философия-психологиялық концепциясында сенсуалистік көзқарасты дамытады. Бұл

көзқарас бойынша психика нәсіл арқылы берілмейді. Адам туғанда оның психикасы – табула расса (таза тақта) есебінде болады. Елестеуден сыртқы дүниеден келіп бірте-бірте сананы толтырады; елестеулердің бұлағы (негізі) түйсіктер, сыртқы дүниенің әсерлерін түсіну арқылы ғана елестеулер пайда болады. Дж. Локк «негізгі принципке білімдердің және идеялардың сезімді дүниеден пайда болуына» толық түрде түсінік берді. Бірақ сыртқы және ішкі тәжірибелерді ажыратуда Дж.Локк дуалистік философияның жолына түсті. Ол өзінің «сыртқы тәжірибесін» дәлелдеуде - материалист, «ішкі тәжірибесін» дәлелдеуде – идеалист болып көрінеді. Оның ұғымынша, біз сыртқы тәжірибе арқылы ғана дүниедегі заттарды сезім мүшелерімізбен түсіну, қабылдау арқылы ғана танимыз, онсыз сыртқы дүниеден ешбір мағлұмат ала алмаймыз. Дж. Локктың айтуынша, біздің біліміміз заттар туралы білім емес, тек қана заттардың елестеулері туралы білім. Ақиқаттың сыртқы дүниесінің біздің санамызға сәуле түсіруі емес, елестеулер мен ұғымдардың бір-бірімен келісімі. Бұл айтылғандардан Локктың сенсуализмі дуалистік философияға негізделгенін, оның «сыртқы тәжірибесі» идеализмге негізделгенін көруге болады. Эмперикалық психологияның белгілі ірі ғалымдарының бірі, ағылшын философы және психологы Давид Юм (1771-1776) ассоциациялық эмперикалық психологияға негіз салды. Кейіннен психологияның бұл ағымын Милл, Спенсер т.б. дамытты. Юм адамның өте күрделі диалектикалық жолмен дамитын санасын механистік жай элементтерге, түйсіктерге және олардың көшірмесін елестеулерге өлді. Оның ұғымынша, адамның күрделі психикалық әрекеттері, қылығы осы элементтердің жай қосындысынан ғана, елестеулердің бір-бірімен жай байланысуынан ғана құралады. Гартли мен Пристли деген оқымыстылар эмперикалық ассоциативтік психологияның материалистік ағымын дамытты. Бұлардың пікірінше

ассоциациялық байланыстар Юм айтқандай елестеулерде емес, мидың өзінде болады; әсер етуші қоздырғыштар мидың түрлі салаларын қоздырып, бір-бірімен байланысып отырады, кейіннен мидың бір жүйесі қозса еріксізденеріксіз ассоциация арқылы мидың басқа салалары да қозады. Өткен ғасырдың орта шенінде көп табыстарға жетіп, өршіп алға басқан табиғат ғылымдары психология ғылымына зор әсер етті. Табиғат ғылымдарында қолданылатын тәжірибе жасау әдістері психология ғылымына да ене бастады. Психология бара бара өзінің зерттеулерінде дәл ақпараттарды пайдаланылатын тәжірибелік әдістерді қолдана бастады. Эмперикалық психологияның өзінде-ақ кейбір психологтар, әсіресе, Вундт пен Джемс ассоциативтік психологияның шыли өрескел жетімсіздіктері мен қателеріне қарсы шыға бастады. Вундт – заттарды қабылдау – түйсіктері мен елестеу – тездің жай ғана қосындысы, шумағы емес екендігін, перцепция мен апперцепцияны өндіріп отыратын өте күрделі психикалық процесс екендігін айтты. Джемс – сана әрекеттерінің сыртқы ақиқаттық дүниеден айрықша өзгешеліктеріне көбірек көңіл бөлді; психикалық әрекеттердің өне бойы өзгеріп, бір қалыптан екінші қалыпқа ауысып, толқып отыратын «сана ағымы» екендігін айтты. Әйткенмен, бұлар ассоциативтік психологияға ашық қарсы тұрып, оның қателерін түгел көрсете алмады. Эмперикалық психологияның мынадай қателері болды: 1. Психология ғылымын «психика құбылыстары», «сана құбылыстары» ғылымы есебінде түсініп, психиканы сыртқы дүниенің санадағы сәулесі есебінде қарамай, жалғыз іштен шығатын әрекет дей білуі. Эмперикалық психология идеалистік психология болды. 2. Психика сыртқы дүниенің әсерсіз өзінен-өзі іштен пайда болып, өз бетімен дамиды деген ұғымға сүйеніп, әрбір адамның өзін-өзі байқау әдісін психологияның негізгі әдісі деп білу. Әр адам өзінің ғана психикалық әрекеттерін біле алады, басқа адамдардың психикалық әрекеттерін зерттеп

білуге болмайды. Объективтік байқау әдісінің орны психологияда емес, философияда, физиологияда деген ұғымды жақтау. Психологияның бұл ағымы «эмпирикалық психология» делініп аталғанмен, эмпирияны объективтік түрде қарамай, әр адамның жеке өзін-өзі байқайтын субъективтік тәжірибесі деп түсінді. 3. Психикалық әрекеттерді механистік көзбен қарау. Адам жеке тұлға есебінде емес, тек қана бір-бірімен механистік түрде қосылған бөлшектер есебінде қаралған. Ол – сезімдердің жинағы сезімдердің бір түрі есебінде қаралған. 4. Адамның психикалық әрекеттерінің тарихта өзгеріп отыруының, адам баласының пайда болып, өсіп-дамып отыруын зерттемеді. Нақты тарихи жағдайларда тіршілік ететін адамдарды зерттемей, ешбір қоғамға тән емес, тарихта болмаған абстрактылы, дерексіз адамның психикалық әрекеттерімен шұғылданды. 5. Психофизикалық теорияға негізделу. Рухани әрекеттер мен физикалық әрекеттердің әрқайсысы өз алдына өмір сүреді, олардың әрқайсысы өз алдына болғанымен араларында байланыс бар, бір-біріне әсер етеді деген теорияны жақтайды. Эмпирикалық психологияның қателерімен бірге олардың алға басқан жақтары да болды. Олар психология ғылымының дамып, алға кетуіне себептерін тигізді. Құрғақ оймен шұғылданып, дәлелсіз құрғақ қорытындылар шығарған ескі схоластикалық метафизика психологиясына қарсы, тәжірибелік әдістерді қолданып, психологияны тұрмысқа жақындатуға тәжірибелік ғылымға айналдыруға ұмтылды. Психология ғылымының мағлұматтары тәрбие жұмысында, медицинада, өнер жүйесінде, әдебиетте, өндіріс орындарында, түрлі еңбек салаларында т.б. жерлерде мейлінше мол қолданыла бастады. 19-ғасырдың 2-ші жартысынан бері қарай ғалымдар психикалық қыбылыстарды (түйсік, қабылдау, ес, елес т.б.) эксперимент жүзінде әр-түрлі құрал-жабдықтың көмегімен зерттей бастады. Осы кезден бастап психология өз алдына

дербес отау тігіп, тәжірибелік ғылым ретінде дами бастады. Психиканы зерттеу және түсіндіру психология пәнінің қалыптасуының алғашқы кезеңі болады. Сонымен психология алғашқыда Жан туралы ғылым ретінде анықталды. Әр тарихи дәуірлерде ғалымдар ғалымдар бұл сөз мағынасын сан қилы түсіндірді. Психиканың мәніні байланысты көзқарастардың қалыптасуы және дамуы әрқашанда философияның өзекті мәселесі – материя мен сана, заттық және рухани болмыстардың ара қатынасына байланысты болған. Осы мәселе төңірегінде бір-біріне қарама-қарсы бағыт материализм мен идеализмнің талас тартысына толы болды. Психикалық құбылыстарды идеалистік тұрғыдан түсінудің мәні психиканың материядан тыс, өз бетінше өмір сүретін болмыс ретінде қаралатындығында. Психика – тәнсіз, материясыз негіздің, «абсолютті рухтың», «идеяның» көрініс беруі дейді идеалистер. Материалистік түсінік бойынша психиканы материядан туындайтын, екінші құбылыс ретінде көрсетеді. Идеалистік философия өкілдері материядан тәуелсіз еркше рухани бастаудың бар екендігін мойындайды, олар психикалық әрекетті материалдық, тумайтын, әрі өлмейтін жан түрінде қарастырады. Діннің пайда болуымен психика «о дүниемен» байланысты, көрінбейтін, әрі мәңгі жасайтын, тәннің екінші бір баламасы- рухтық зат деп танылды. Бар әлемнің бастаушысы идея, рух, сана, ал материя осылардан туындайды деп есептеген әр түрлі идеалистік бағыттар дамыды. Психиканы адамның рухани өмірінің көрінісі және ол барлық материалдық табиғат бағынатын заңдарға бағынбайды деп қарастырған идеалисті философия, адам психикасын түсінудегі материалдық көзқарасты көптеген ғасырларға ығыстырды. Тек XVIII ғасырда психология ілімдерінің дамуының жаңа кезеңін бастады. Ол адамның ішкі мүшелері ғана емес, тіпті дене әрекетінің де психикаға қатысы жоқтығын көрсетті. Р.Декарт ғылымға бір мезгілде екі ұғымды енгізді. Сана және рефлекс. Бірақ ол өз

ілімінде жан мен тәнді бір-біріне қарама-қарсы қойды да, өзара тәуелсіз екі болмыс – материя және рухтың жасайтынын уағыздады. Сондықтан психология тарихында бұл ілім «дуализм»(екі тарапты) деген атаққа ие болды. Дуалистік ілімнің негізінде ХІХ ғасырда психологияда психофизикалық параллелизм (яғни психикалық және физикалық құбылыстар қатарлас өзара тәуелсіз, бірақ бірге деп тұжырымдайтын) деген идеалистік теория кеңінен тарады. Бұл бағыттың өкілдері – В.Вундт, Эббингауз, Спенсер, Рибо, Бине, Джемс және т.б. Капитализмнің пайда болып дами бастауы, әсіресе, жаратылыстану ғылымдарының өрістеп алға басуына себепші болды. Ғылым атаулы тұрмыспен байланысы, тәжірибелі ғылымдарға айнала бастады. Осындай тәжірибелі ғылымдарға негіз салған ағылшынның белгілі философия Бэкон болды. Орта ғасырдағы схоластикалық әдістерге қарсы шығып, Бэкон ғылымда индуктивтік әдісті дамытты. Бұл әдіс бойынша дүниетану, оны зерттеу жолы жай құбылыстардан күрделіге, оңайдан – қиынға, жақыннан-алысқа, деректіден – дерексіздерге көшіп отыру керек. Бұл әдіс жаратылыстану ғылымдарын дамытуға ерекше әсер етті. Жаңадан бас көтеріп экономикада өз орнын ала бастаған буржуазия тобы, өздерінің өндіріс орнындағы жұмысшылардың психологиясын біліп, оларға ықпалын жүргізіп, билеп, басқарып отыру үшін, адамдардың ақиқаттық, нақты реалдық, психологиялық процестерін зерттеуді керек қылды. Буржуазияның осынау мақсаттарын орындауға эмпериялық психологияның аренаға шығып дами бастауы қолайлы болды. Бұл психология Бэконның эмперикалық философиясына негізделді. Ф.Бэкон тек жаратылыстану ғылымдарын емес, философия, психология ғылымдарын да схоластикадан арылтып, оларды тұрмысқа, өмірге үйлестіріп, ғылыми түрде дамуға негіз салды. К.Маркс Бэконның материалистік философиясына жоғары баға беріп, оны ағылшын материалистерінің атасы деп атады. Бэкон әдейілеп психология ғылымы мен

шұғылданбаса да, эмпериялық психологияның негізін салса да, оны толық дамыта алмады. Шамамен осы уақыттан бастап психология пәні туралы жаңа ұғымдар пайда бола бастады. Сезім, ойлау қабілеттерін сана деп атай бастады. Сонымен психика санаға теңестірілді. Жан психологиясының орнына сана психологиясы келді. Психиканың мазмұндарының орнына сананың ақиқаттық сипаттары зерттеле бастады. Бұрынғы психика туралы ғылыми есебінде көрінген психологияның орнына сана құбылыстарын зерттейтін психология бой көтерді. Сөйтіп, 18 ғасырдан бастап сананы зерттейтін «психикасыз психология» ғылыми сахнаға шықты. Психологияның жеке ғылым ретінде қалыптасқан уақытынан басталатын дамуы, XIX ғасырдың екінші жартысындағы әр түрлі мақсаттағы зерттеулердің әр түрлі әдістерін пайдаланатын өзара ауыспалы теориялардың үздіксіз күресіне ұласты. Сананың құрылымының, мазмұнының және белсенділік деңгейінің әр түрлі сипатталуы – интероспективтік психология шеңберіндегі теориялар арасындағы негізгі айырмашылық болып саналады. Осы тұрғыдан идеалистік сана психологиясы өз зерттеулеріне 5 бағытта алып барды: - сана элементтер теориясы, негізін салғандар В.Вундт және Э.Титченер; - саналық әрекеттер психологиясы, Ф.Брентаноның есімімен байланысты; - саналық ағым теориясы, У. Джемс негізін салған; - дербес құрылым психологиясы, гештальтпсихология; - Дительдің сипаттамалық психологиясы. Осы кезде психологияда эксперименттік әдістің болуына қарамастан, бұл теориялардың бәріне тән ерекшелік – психикалық құбылыстардың мәнін түсіндіру ғана емес, тек қана суреттеп сипаттау болды. 1879 жылы В.Вундт Лейпцигте алғашқы экспериментальдық лабораторияны ұйымдастырды. Сана психологиясына эксперимент қою мүмкіндігі ашылды. Диалектикалық материализм көзқарасы бойынша материя 1-ші кезекті субстрат (негіз), психиканың иесі ретінде қаралады;

психика, сана – бұл 2-ші объективтік шындықтың мида бейнеленуі. Сыртқы психикалық өмірсіз ішкі психикалық өмір бола алмайды. Яғни, өзінен тәуелсіз әрі тысқары объективтік шындықты психика, сана бейнелейді, бұл ұғынылған болмыс. Ақиқат болмаса, бейнелеу туралы айтудың мағынасы жоқ. Бұл туралы ертедегі грек ойшылдарының бірі Демокрит сол кездің өзінде-ақ психикады (психиканы) оттың атомдарындай қозғалмалы қасиет деп түсіндіреді. Ол психиканың мәңгі еместігін, оның өсіп, өшіп отыратындығын айтып, материалистік тұжырым жасады. Сол заманның екінші бір ойшылы, идеалист Платон керісінше «психика мәңгі өлмейді, өшпейді» деп тұжырымдады. Психикалық әрекетті осылайша екі түрлі көзқарас тұрғысынан түсіну, орта ғасырлар заманынан бермен қарай кең өріс ала бастады. Шығыстың ұлы ойшылы Әбу-насыр әл-Фараби дүние материядан құралады, ол жойылмайды, бір түрден екінші түрге көшіп, өзгере береді, психика денеден бұрын өмір сүрмейді, бір денеден екінші бір денеге барып орналаса алмайды деп материалистік тұрғыдан пайымдаса, батыс ойшылы Фома Аквинский психиканың мәңгі өлмейтіндігі, оның денеден бөлек өмір сүретіндігі жайлы пікірлерді дамытты. Психика дүниесінің сыры жайлы дәйекті материалистік пікірлерді қазақ ойшылдары да айтқан. Мұндай ой-пікірдер фольклорда, әсіресе, мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Мысалы: «Тән ауырса, жан ауырады», «Тәні саудың жаны сау», «Тән өледі, демек жанда өледі». Жан бар жерде қаза бар» т.б. Ал, Асанқайғы, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Бұқар, Шал, Дулат, Махамбет т.б. ақын-жыраулар мен ойшылдардың толғауларында атабабаларымыздың жан дүниесінің сырлары әр қырынан сөз болады.

Психология ғылымының басқа ғылымдармен байланысы, салалары. Психология сан-салалы ғылым. Қазірде оның 40-қа жуық саласы бар. XIX ғасырдың екінші

жартысына дейін психология философия ғылымының бір саласы болып келіп, жаратылыстану, медицина, әдебиеттану ғылымдарымен де сабақтасып, байланысып жатты. Психологияның қоғамдық ғылымдармен тарих, әдебиет, лингвистика, география, антропология, өнер ғылымдарымен де байланысы зор. Адам психологиясын жақсы білмейінше, оларға әсер етіп, жігерін қозғап, жүрек сезімдерін толғандыратын, көркем шығармалар туындату мүмкін емес деген. XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған, психологияның жеке ғылымға айналуына, оның табиғи біліммен бірлесуі себеп болды. Бұған психологияға эксперименттік әдістің (Г.Фехнер) енгізілуін де жатқызуға болады. Психологиялық ілімдердің табиғи-ғылыми теориясын рефлекторлық құрайды (И.М. Сеченов, И.П. Павлов, сондай-ақ ірі физиологтардың еңбектері: А.А. Ухтомский, Л.А. Орбели, П.К. Анохин, Н.И.Красногорский, К.М. Быков, НА. Бернштейн, И.С.Бериташвили). Қазіргі кезеңдегі психологияның негізгі мәселелерін өңдеуге Ч.Дарвиннің эволюциялық идеялары үлкен ықпал етті. Олар тіршілік иесінің ортаның ауыспалы жағдайына бейімделуі кезіндегі психиканың рөлін анықтауға, психикалық әрекеттің төменгі түрден жоғары түрге көтерілуінің мағынасын түсіндіруге мүмкіндік берді. Психологияның педагогика ғылымымен де байланысы бар. Мұны кезінде орыс педагогикасының атасы К.Д. Ушинский де ерекше атап көрсеткен еді. Шәкірттердің психика дүниесіне әсер ету үшін, оларды дұрыс тәрбиелеп, нәтижелі оқыту үшін бұлардың психикалық әрекеттерінің мазмұнын, өсіп-дамуын, мінездері мен қабілеттерін, жеке психологиялық өзгешеліктерін білу қажет. Сонда ғана ұстаздың оқу-тәрбие жұмыстары жемісті болып шығуы мүмкін. Математика, биология, кибернетика, этика, эстетика, социология т.б. ғылымдардың соңғы жаңалықтары психологияға кеңінен еніп, оның жанжақты дамуына әсер етіп отыр. Психология мен этика арасында тығыз байланыс бар.

Этика адамның міне-құлық нормаларын, адамгершілік принциптерінің заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Психологияның қай саласы болсада күнделікті өмірімізге қызмет етеді. Оларды тудырған қоғамның нақтылы талап-тілектері, өмірде болып жатқан ғылыми-техникалық прогрестің әсері. Еңбек психологиясы – бұл тұлғаның белгілі мамандыққа сәйкес кәсіптік маңызды қасиеттерін, мамандық таңдап, еңбек әрекетін тиімді етіп ұйымдастыру, оның өнімін арттыруын, қызмет орнын, құрал-сайман аспаптарды нәтижелі еңбек етуге қолайлы етіп дайындау, шаршау, зорығу, демалу мәселелерінің психологиялық жақтарымен шұғылданады. Инженерлік психология – еңбек психологиясы бөлімдерінің бірі. Ол адам мен техниканың қарым-қатынасынан туындайтын мәселелерді зерттейді. «Адам-машина» саласындағы әрекеттерді тиімді етіп ұйымдастыру, ақпараттарда сақтау, өңдеу оны жобалау үлкен орын алады. Арнайы психология – адамның психикалық қызметінің әр түрлі формаларын, ми зақымы ауруымен, ақыл-есі кіресілі-шығасылы немесе психика дүниесінде жетімсіздіктері бар, жан - қуаттары бұзыла бастаған, психологиялық функцияларына зақым келген адамдардың ерекшеліктерін зерттейді. Психологияны бұл саласында бірнеше бағыт: олигофренопсихология - мидың туа біткен ақауы бар адамның психологиясының дамуын, сурдопсихология – саңырау немесе естуі нашар, керек болып туған балалар психикасын, тифлопсихология – соқыр немесе нашар көретін адамдар психологиясын зерттейді. Заң психологиясы – құқыққа қатысты мәселелерді реттеу және оларды тәжірибе жүзінде қолданудың психологиялық мәселелерін, қылмыскерлер, айыптаушылар, куәлар психологиясын зерттеумен айналысады. Мұнда түрлі қылмыстарды ашуға, олардың қандай жағдайларда пайда болғанын, оның не себептен жасалғанын зерттеп отырады. Бұл саласылар: сот психологиясы, қылмыс психологиясы, еңбекпен түзету

психологиясы деп аталатын бәлімдерден тұрады. Сот психологиясы сот, айыптаушылар, куәлар, тергеу ісін жүргізу, олардан жауап алу тәрізді т.б. жайлардың психологиялық жақтарын қарастырады. Қылмыс психологиясы қылмыскердің жеке басы мен оның зиянды әрекеттерінің сырын ашады. Еңбекпен түзету психологиясы еңбекпен түзеу коллонияларының тәрбиелік әсерінің тиімділігін зерттеу жолдарын қарастырады. Зоологиялық психология – жануарлардың психологиялық әрекеттерін қарастырады. Олардың психикасының даму сатысын, инстинктін, интеллектісін зерттейді. Салыстырмалы психология – адамдар мен жануарлардың психикасының айырмашылықтары мен ерекшеліктерін салыстыра отырып зерттейді. Сонымен қатар ересек адамдар мен балалардың психологиясын бір-бірімен салыстырып, олардың ұқсастық, айырмашылықтарын ашады, адамның қалыптасу жолын және оның туысынан өсіп-жетілгенге дейінгі даму жолын қарастырады. Педагогикалық психология - оқу-тәрбие процесінің ғылыми негіздерін, яғни оқушының оқу әрекетін миына қалайша тоқитындығын, адамға білім және тәрбие берудің психологиялық заңдылықтарын зерттейді. Ол оқушылардың ақыл-ойы мен ойлау саласын, дағдыларын қалыптастырудың, олардың оқу материалдарын меңгеруі мен ұстазбен - шәкірт арасындағы қарым-қатынастарды реттеудің түйінді мәселелерін қарастырады. Педагогикалық психология келесі реттегі тармақтарға бөлінеді: а) оқыту психологиясы - дидактиканың психологиялық негіздерін, оқыту мен білім берудің негізгі әдістемелік мәселелерін, балалардың ақыл-ойын қалыптастыру сияқты өзге де мәселелерін зерттейді; ә) тәрбие психологиясы - гуманистік және әлеуметтік тәрбие мәселелерінің психологиясын зерттеп, оқушылар ұжымының, еңбекпен түзету педагогикасының психологиялық негіздеріне қатысты мәселелерді қарастырады. Медициналық психология – дәрігер мен аурулардың арасындағы қарымқатынас, түрлі

аурулардың психологиясын емдеу жолдарын және дәрігердің іс-әрекетінің және аурудың мінез-құлқының аспектілерін зерттейді. Ол мынадай бөлімдерге бөлінеді: психикалық құбылыстардың мидың физиологиялық құрылымдарына қатынасын зерттейтін нейропсихологиядан; адамның психикалық әрекетіне дәрілердің әсер етуін зерттейтін психофармакологиядан; адамның денсаулығы мен оны нығайтуға арналған шараларды жүзеге асыру саласын, оның әдіс-тәсілдерін айқындайтын психопрофилактика және гигиенадан; адамның психикалық ауытқушылықтарын зерттейтін патопсихологиядан; психикалық ауытқушылықтары бар адамдардың өзіндік психикалық ерекшеліктерін зерттеп, психотерапевтикалық көмек көрсететін клиникалық психологиядан. Әскери психологиясы – адамның соғыс жағдайындағы, ұрыс кезіндегі, әскери дәрежесі жоғарыларға сөзсіз бағыну жағдайындағы психологиясымен, әскери әрекеттер кезіндегі адамның мінез-құлқын, басшылар мен олардың қарамағындағылар арасындағы қатынастардың психологиялық жақтарын, әскери азаматтардың отаншылдық қасиеттерін қалыптастыру және т.б. мәселелерді зерттейді. Әскери психологияның маңызды міндеті – әскери оқу-тәрбиенің психологиялық мәселелерін талдау болып табылады. Спорт психологиясы - спортшыларды баулу мен тәрбиелеудің негіздерін зерттеп, олардың іс-әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін қарастырады. Спорт жетекшілері мен бағынушылардың өзара қарым-қатынасын, оларды даярлаудың жағдайын, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуін, психологиялық даярлығын іздестіре келе, оларды жаттықтыру және күшқуатын жинақтау деңгейін, жарыстарды ұйымдастыру, өткізу мәселелерінің факторларын, спорттық жарыстарда жеңіске жету үшін қажетті рухани және моральдық қасиеттердің қалыптасу заңдылықтарын ашады. Әрбір ел мен халықтың спорт әнеріндегі ерекшеліктерін де ескере отырып,

оларды жаттықтыру міндеттері анықталады. Даму психологиясы - әр адамның жасына байланысты психикалық даму заңдылықтарын, әр түрлі психикалық процестердің (естің, ойлаудың, қиялдың, сезімнің) ерекшеліктерін, тұлғаның психологиялық қасиеттерін зерттеп талдайды. Даму психологиясында балалар психологиясы, жеткіншектер психологиясы, жасөспірім психологиясы, ересек адам психологиясы және қарттық психология салалары бар. Ғарыш психологиясы – психологияның ең жас және жаңа саласы, ол адамдардың ғарышқа ұшуына байланысты пайда болды. Ол ғарышкерлердің еріктік және моральдық даярлығы мәселелері білім беру мен жаттықтыру тәсілдерін зерттеумен шұғылданады. Өнер психологиясы – қызметтің өнер туындыларын жасауға бағытталған психологиялық компоненттерін қарастырады. Өнер психологиясының маңызды міндеті – эстетикалық тәрбиемен музыкалық көркемдік және әдебиетке қабілеттердің дамуына байланысты мәселелерді зерттейді. Әлеуметтік психология – әр түрлі әлеуметтік қауымдардың топтардың ұжымдардың психикалық көріністерін (олардың көңіл-күйін, қоғамдық пікірін, еліктеуін т.б.) топтар мен ұжымдағы адамдардың арасындағы өзара қарым-қатынас мәселелерімен айналысады. Мұнда әрбір этностардың қарымқатынасын, дін психологиясының өзекті мәселелерін де зерттейді. Әр түрлі топтық типтер болып саналатын ассоциациялар, корпорациялар, ұжымдар, ресми және биресми топтар арасындағы қатынастар, олардың бірігуінің себептері мен мақсат-мүдделерінің психологиялық жақтары қарастырылады. Басқару психологиясы – басқару ісінің әлеуметтік-психологиялық мәселелерін шешу, басқарушы қызметтің және оған қойылатын талаптілектерін ескеру, басшының тұлғалық сапасы мен басқару стильдерін дұрыс қолдана білу мәселелерін шешеуге бағытталады. Сонымен, психология ғылымының өмірде араласпай отырған саласы

жоқ деуге болады. Адам жайындағы сан алуан гуманитарлық ғылымдардың ішінде психологияның жетекші орын алатындығы осыдан-ақ жақсы байқалады. Адам бар жерде жан бар, ал жанды зерттейтін психология ғылымы. Бір сөзбен айтқанда, психология еңбектеген баладан, еңкейген қартқа дейін қажетті.

2-сабақ. Адамның психикалық әрекеттерінің, ақыл-ой санасының ағымдарының даму жолдарын білу үшін, олардың нерв жүйесінің, мидың құрылысын білу қажет. Психика – ерекше ұйымдасқан материя – мидың қасиеті есебінде психика пайда болады. Жоғары сатыда тұрған материяда ғана психика болады. Жоғары материя дегеніміз – ми, нерв жүйесі. Невр жүйесі психиканың негізі болғандықтан, оның құрылысын, әрекеттерін, өсіп дамуын білмейінше, психиканың қалайша өсіп-дамып отыратынын да жақсы біле алмаймыз. Невр жүйесі психикалық әрекеттердің негізі. Невр жүйесі адамның денесіндегі түрлі химиялық заттарды шығатын бездермен бірге адамның психика қуаттарын меңгеріп, басқарып отырады. Ол сондай-ақ адаммен сыртқы дүниенің арасындағы қатысты да басқарады. Егер нерв жүйесі болмаса, адамның барлық әрекеттері бір-біріне байланыспай, үйлеспей бір орталыққа бағынбай әрекет етер еді. Невр жүйесі болмаса, оның сыртқы дүние мен қатынасы дұрыс болмай оны тануға, өзгертуге, түрлі-түрлі бейнелер туғызуға мүмкіндік болмас еді. Невр жүйесінің құрылысы, әрекеті, өте күрделі. Оны зерттеу оңай емес. Неврті зерттеу үшін ғылымда сан алуан әдістер қолданылады. Соның кейбіреуі – мына төмендегілер: 1) Салыстырмалы физиология ғылымының фактілерін зерттеу. 2) Эксперименттік физиологияның фактілерін зерттеу. 3) Медициналық клиника фактілерін зерттеу. 4) Құрсақтағы ұрықтың нерв жүйесінің өсіп-дамуын зерттеу. Міне, осы жоғары да айтылған әдістермен адамның нерв жүйесі қалайша өсіп, дамып отыратындығын, мұның

психикаға қандай әсері бар екендігін, яғни ми мен психиканың қандай байланысы бар дейтін мәселелерді шешуге болады. Адамның психикалық әрекетінің қызметінің заңдылықтары, оны жүзеге асыру ерекшеліктері мен құрылысын түсіну үшін, адамның психикалық әрекет жасаушы негізгі мүшесі - адам миы қалай құрылғанын және адамның әр түрлі көріністегі психикалық өмірімен қандай қатынаста екенін білу керек. Нерв жүйесі нейрон деп аталатын жеке клеткалардан құралған. Бұл нейронның әрқайсысының 2 тармағы болады. 1 ұзын тармақты нейрит немесе аксон. 2-шісі қысқа тармақты дендрит деп аталады. Нейронның тармақтала келіп, өзара түйінделіп бітетін жері нерв орталығы деп аталады. Бұлар орталық, перифериялық (шеткі) және вегетативтік (ішкі) нерв жүйелерінің өне бойына орналасқан. Орталық нерв жүйесіне жұлын мен ми, ал перифериялық нерв жүйесіне ми мен жұлыннан тарайтын әр түрлі шеткі нервтер жатады. Жұлын жуандығы 1 см, омыртқа қуысының ішіне орналасқан, ересек адамдарда ұзындығы 45 см-ге дейін жетеді. Жұлыннан жан-жаққа 31 жұп нерв талшықтары тарайды. Олардың 1 тобы ортаға тебетін, 2-ші тобы шетке тебетін нерв деп аталады. Жұлын біздің әрекетіміздің орталығы емес, ол қарапайым қозғалыстардың (аяқ қолды керіп созу т.б.) жұмысын басқаратын орталық болып табылады. Орталық нерв жүйесінің 2-ші бөлігі ми. Оның орташа салмағы ересек адамдарда шамамен 1400 гр. болады. Мұндағы сопақша, ортаңғы және аралық ми – бәрі қосылып ми бағанасын құрайды. Сопақша ми - жұлынның тікелей жалғасы. Мұнда жүрек қызметінің, қан айналысы мен ас қорытудың нерв орталықтары бар. Сопақша мидың сырт жағында, формасы ағаштың жапырағына ұқсас мишық орналасқан. Мишық организмнің қозғалысын, оның бірқалыпты жүріс-тұрысын басқарып отырады. Адам өмірінде ми қабығы негізгі қызметті атқарады. Ол бейне қабылдағыш аспап тәрізді, көптеген анализаторлардан тұрады. Мида көру,

есту, қозғалыс, иіс, дәм анализаторларының нерв орталықтары бар. Егер, ми салаларына зақым келсе психикаға да зақым келеді. Адамда мидың маңдай бөлігі жақсы дамыған. Маңдай миға зақым келсе адамның ақыл-ой процесіне зақым келеді. Үлкен мидың сол жақ жарты шарларының төменгі маңдай иір қыртысының артқы жағында «Брока кіндігі» орналасқан. Бұл кіндік адамның сөйлеу орталығын басқарады. Егер бұған зақым келсе адам дауыстап сөйлей алмайды. Қаншама сөйлейін десе де тілі икемге келмейді. Орта маңдай ирегiнiң жоғары жағында жазу кіндігі орналасқан. Оған зақым келсе, адам жаза алмайды. Мұндай ауруды аграфия дейді. Ал адамдардың тілі күрмеліп сөйлей алмай қалса, оны афазия деп аталады. Мидың төбе бөлігі адамның қимыл әрекетімен байланысты (кеңістікті, уақытты ажырату). Егер, осыған зақым келсе, адам үйреншікті әрекетін қайтадан жасай алмайды. Мұны апраксия деп атайды. Мидың желке бөлігі көрумен, самай бөлігі естумен байланысты. Егер жоғары самай ирегiнiң алдыңғы жағына зақым келсе, адам музыканы есінде қалдыра алмайды, естіген сөзін ұқпайды. 2. Психика мен нерв жүйесінің рефлекстік табиғаты. Адам анатомиясын зерттейтін шынайылықты сынаушылар мен дәрігерлер ертеде-ақ психикалық құбылыстардың ми қызметімен байланыста болатыны туралы болжам айтқан және психикалық ауруларды - ми қызметінің бұзылуының нәтижесі деп қарастырған. Зақымдалу, жаралану немесе аурулар салдарынан болатан бас миындағы өзгерістері бар ауру адамдарды бақылау бұл көзқарастар сүйенетін тіректер болды. Мұндай ауру адамдарда көру, есту, ойлау, еске сақтау, және сөйлеу қабілеттерінің зақымдалып, қозғалысының бұзылуы және т.б. сияқты психикалық әрекеттің кенеттен ауытқуы байқалатыны мәлім. Алайда, психикалық әрекет пен ми қызметінің байланысын анықтау - психиканың ғылыми зерттеуі жолындағы алғашқы қадамы ғана болды. Бұл айғақтар психикалық әрекет негізіне жататын физиологиялық

механизмдерге әлі де түсінік бермейді. Ағзаға әсер етуші тітіркендіргіштер мен ағзаның жауап қайтару реакцияларының арасында уақытша байланыстар пайда болады. Бұлардың пайда болуы - бас миы қабығының басты қызметі болып табылады. Ми әрекеті түріндегі кез келген психикалық әрекет үшін нервінің уақытша байланысы болып – негізгі физиологиялық механизм саналады. Кез-келген психикалық процес миға тітіркендіргіштер әсер етпесе өздігінен пайда болуы мүмкін емес. Кез келген психикалық процестің және кез келген уақытша байланыстың соңғы нәтижесі – сыртқы әсерге жауап ретінде іштен шығатын әрекет. Бұл жағдайлардың барлығы объективтік ақиқаттың бейнеленуінің механизмін айқындайды. Сонымен жоғарғы нерв әрекеті туралы ілім психикалық құбылыстарды материалдық тұрғыдан түсінудің табиғи-ғылыми іргетасы болды. Ағзаның психикалық әрекеті көптеген арнайы дене құрылымдарының көмегімен жүзеге асырылады. Олардың біреулері - әсерлерді қабылдайды, ал екіншілері - оларды сигналдарға түрлендіреді, Мінез-құлықтың жобаларын жасап және оларды қадағалайды, үшіншілері - бұлшық еттерді қозғалысқа келтіреді. Бұл барлық күрделі жұмыстар ортада өзін белсенді ұстауға мүмкіндік береді. Барлық психикалық әрекеттердің рефлекторлық табиғатын табиғиғылыми жасаудағы және негіздеудегі орыс физиологтары - И.М.Сеченовтың және И.П.Павловтың еңбегі зор. И. М. Сеченов өзінің атақты «Бас миының рефлекстері» деген еңбегінде рефлекторлық принципті бас миының барлық қызметіне тарата отырып, осылайша адамның барлық психикалық әрекеттеріне таратты. Ол «саналы және санадан тыс өмірдің барлық актілері өздерінің шығу тегі бойынша рефлекстің мәні» деп көрсетті. Бұл психиканы рефлекторлық тұрғыдан түсінудің алғашқы ұмтылысы болды. И.М.Сеченов бас миының рефлекстерін толық талдай отырып, олардағы үш басты қатарды атап көрсетті: бастапқы қатар - оның сезім

мүшелерінің сыртқы тітіркендіргішті миға беретін нервні қоздырғыш процесіне айналдыруы; ортаңғы қатар - мида қоздырғыш және тежегіш процестерінің және осының салдарынан психикалық күйлердің (сезімдердің, ойлардың, сезінулердің және т.б.) пайда болуы; соңғы қатар - сыртқы қозғалыс. Осымен бірге И. М. Сеченов рефлекстің ортаңғы қатары өзінің психикалық элементімен бірге оның табиғи бастауы мен соңы болып табылатын қалған екі қатардан (сыртқы тітіркендірі іш пен жауап қайтару әрекетінен) оқшаулануы мүмкін емес, сондықтан барлық психикалық құбылыстар - жалпы рефлекторлық процестің бөлігі, - деп санайды. Рефлекстің барлық қатарлары арасындағы үздіксіз байланыстар туралы И. М. Сеченовтың тұжырымы психикалық әрекетті ғылыми түсіну үшін маңызды. Психикалық әрекет сыртқы ықпалдардан, адамның әрекеттерінен бөлек қаралуы мүмкін емес. Ол тек субъективтік уайым ғана бола алмайды: егер бұлай болатын болса, онда психикалық құбылыстар ешқандай шынайы өмірлік мағынаға ие болмас еді. И.М. Сеченов психикалық құбылыстарды қалыпты талдай отырып, олардың барлығы біртұтас рефлекторлық актіге, қоршаған ортаның ықпалына, адамның бас миы басқаратын ағзаның біртұтас реакциясына енетінін атап көрсетті. Психикалық әрекеттің рефлекторлық принципі И.М. Сеченовқа адамның барлық әрекеттері мен қылықтары сыртқы әсерлер салдарынан болатыны жайында, детерминациялану жайлы психология ғылымы үшін маңызды қорытындыны жасауға мүмкіндік берді. Ол былай деп жазды: «Кез-келген қылықтың бастапқы себебі әрқашанда сыртқы сезімтал қоздырғышта болады, өйткені онсыз ешқандай ойдың болуы мүмкін емес». Сонымен бірге И.М. Сеченов сыртқы жағдайлардың әрекеттерін жай ғана түсінуге қарсы ескертулер айтты. Мұнда сыртқы әсерлердің болуы ғана емес, сондай-ақ адамның басынан өткен барлық әсерлердің жиынтығы да, оның өткен тәжірибесінің барлығы да маңызды

болатынын И.М.Сеченов бірнеше рет көрсеткен. Сонымен, И.М.Сеченов рефлекстің ми қатарын, оның табиғи бастауы (сезім мүшелеріне әсер етуден) мен соңынан (жауап қайтару қозғалысынан) оқшаулап қарау дұрыс емес екендігін көрсетті. И.П.Павловтың еңбектері мен оның мектебінде әрекеттің рефлекторлық принципі өзінің дамуына және эксперименттік негізіне ие болды. И.П.Павлов пен И.М.Сеченовтың психикалық әрекетті мидың рефлекторлық әрекеті түрінде түсінуінің дұрыстығын дәлелдеді, оның негізгі физиологиялық заңдарын ашты ғылымның жаңа саласын - шартты рефлекстер туралы ілім жоғарғы нерв әрекетінің физиологиясын қалыптастырды. Бұл физиологиялық процестер ми қабығындағы шартты рефлекстердің жасалуында, сондай-ақ мидың төменгі бөліктерінде шартсыз рефлекстердің жасалу кезінде де үнемі көрініп отырады. Қозу – әр түрлі тітіркендіргіштердің әсері нәтижесінде нерв жүйесінің қызмет жасап тұрған белсенді күй болса, тежелу, керісінше, нерв жүйесін тыныштандыратын процесс больш табылады. Қозу және тежелу процестері ғылымда Сеченов пен Павловқа дейін де мәлім болған, оның кейбір заңдылықтары да зерттелген. И.М.Сеченовтің мидың тежелуі жөнінде пікірлеріне сүйене отырып, И.П.Павлов онда қозумен қосарласа тежелу процесі болып отыратындығын, мида бірыңғай қозу мен бірыңғай тежелудің болуы мүмкін еместігін, бұл нерв процестерінің жұмысы организмнің бүкіл өмірінің барысында үздіксіз болып отыратындығын дәлелдеді. Мұны мына мысалдан-ақ жақсы байқауға болады. Егер адам бір нәрсеге қатты зейін қойса, онда айналасындағы заттарға қарамайды, өйткені кітапқа қадалған кезде мидың алабы қозу жағдайында болады да, қалған алаптары тежелуге ұшырайды. Қозу мен тежелудің осындай жұмысын көрсететін мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. И.П.Павлов шартты рефлекстердің табиғатын зерттеу үстінде тежелулердің бірнеше түрін анықтады. Ол тежелуді сыртқы -

шартсыз (яғни, туғаннан пайда болатын) және ішкі - шартты (өмірде жасалып отыратын) деп екі үлкен топқа бөлді. Сыртқы тежелудің өзі бірнешеге бөлінеді. Соның бірі – жай тежелу. Егер шартты рефлекс жасалып жатқан бөлмеге жаңадан бір тітіркендіргіш қосылса (мәселен, бөлмеге бөтен кісінің кіруі), ит сілекей бөлуді тоқтатады, яғни жаңа тітіркендіріш шартты рефлексінің пайда болуына бөгет жасап, оны тежеп тастайды. Тежелудің бір түрі организмнің өмірі үшін аса маңызды. Егер, организм сыртқы дүниедегі сан алуан тітіркендіргіштеді сезе алмаса, ол жауынан қорғана да, тамағын тауып жей де алмас еді. Сыртқы тежелудің екінші түрі - шектен тыс тежелу. Ми қабығының жұмыс істеу қабілетінің белгілі шегі бар. Егер миға үнемі күшті тітіркендіргіштер әсер ете беретін болса, нерв клеткаларының тәртіппен біркелкі жұмыс істеуіне нұқсан келуі мүмкін. Мидың шаршаған кезінде пайда болып, оны апаттан сақтап қалатын тежелудің осындай түрін кейде қорғаныс тежелуі деп те атайды. Ішкі тежелудің де бірнеше түрі бар. Солардың бірі - сөне тежелу. Егер шартты тітіркендіргіш (мысалы, қоңырау), бірнеше рет беріліп, бірақ шартсыз тітіркендіргішпен (тамақ) нығайтылмаса, онда шартты рефлекс жасалынбай сөне бастайды, яғни байланыс уақытша тежеледі. Біраздан кейін тағы да қоңырау соғылса, шартты рефлекс те қайтадан пайда болады. Бұл шартты байланыстың бұзылмағандығын, тек уақытша тежелгенін көрсетеді. Мұндай тежелулердің пайдасы организмге бір жағдайда қажетсіз болған рефлексстерді уақытша өшіріп отыратындығында. Ішкі тежелудің бір түрі - ажырату (дифференциациялық) тежелуі. Бұл организмнің түрлі заттар мен құбылыстардың арасындағы ұқсастықтарды айыра білу қабілетін көрсетеді. Мысалы, итке шартты рефлекс жасауда метроном арқылы 96 рет тамақ бермей, әр 100 соққанда ғана тамақ беріп отырса, кейіннен сілекей тек метроном 100 рет соққанда ғана шыға бастайтын болады. Тежелудің осы түрінің организмнің тіршілігі үшін маңызы

айтарлықтай. Осындай тежелулердің жәрдемімен организм бір-біріне өте ұқсас тітіркендіргіштерді де тез ажырата алады.

3. Сана туралы ұғым. Сананың негізгі қасиеттері. Психика жануарларға да, адамдарға да бірдей тән әрекет болғанымен олардың психикалық әрекеттерінің арасында жалғыз сан жағынан да ғана емес, сапа жағынан да көп айырмашылықтар да бар. Адамның психикасының айрықша өзгешелігі адамда сананың болуымен байланысты. Жануарларда сана жоқ, олардың өздерінің биологиялық мұқтаждықтарымен байланысты соқыр сезім әрекеттері және туысынан кейін тіршілік ету үшін күресінде пайда болатын санасыз дағдылану әрекеттері ғана бар. Сана психиканың дамуында ең жоғары сатыға шыққан, сапа жағынан айрықша өзгешеліктері бар, адамға ғана тән нәрсе. Сана деп еңбек арқылы пайда болып, адамның жаратылысқа және басқа адамдарға мақсатты түрде бет алып қатысуында орын алатын психикалық әрекетті айтамыз. Адамның санасы тек қана тұрмыстың нәтижесі болып қоймай, сол тұрмыстың өзін қайта құрып өзгерте алады. Адам белгілі, нақты тарихи қоғамдық жағдайларда өмір сүріп, тіршілік ететіндіктен, оның санасы қоғамның тұрмысының ықпалын да болып, сол тұрмысты сәулелендіріп отырады. Сондықтан таптық қоғамда адамдардың санасы таптық сана болады. Қоғамдық эксперименттің өзгеруімен бірге адамның санасы да өзгеріп отырады. Сананың негізгі қасиеттері. Сана психика дамуының жоғары сатысы ретінде, ең алдымен, жалпыны және болмыстағы елеуліні тану қабілеті сияқты қасиетімен ерекшеленеді. Жалпыны білу адамның болмыста мейлінше дұрыс бағдар ұстауын қамтамасыз етеді, істі біліп әрекет жасауына, өзін дұрыс алып жүруге мүмкіндік береді. Жалпыны біле отырып адам әрбір жеке міндетті практикалық тұрғыдан шеше алады. Заңдылықтарды біле отырып, белгілі бір оқиғаның болатынын алдын ала болжай да аласыз. Жалпы мен елеулі жайындағы білімдерді жинақтау ғылымды

И.П.Павловтың сөзімен айтқанда, «болмысты және өз басымызды дұрыс алып жүруге жоғары бағдарлылықты қалыптастырады. Ғылым, өнер, мәдениет (сөздің кең мағынасында) қоғамдық сананы құрайды. Тұлғаның санасы мен қоғамдық сана диалектикалық бірлікте болады. Тұлға санасы оның болмысын ғана бейнелеп қоймайды, сонымен қатар адамзат жинақтаған білімді меңгеру нәтижесі де болып табылады. Екінші жағынан, қоғамдық сана тұлғалар мен бұқара көпшіліктің шығармашылық іс-әрекетінің нәтижесінде қалыптасады. Сана объективтік болмыс жайында қорытылған білімнен ғана емес, сондай-ақ сол болмысқа белгілі түрдегі қатынастардан да көрініп отырады. Демек, адам өзін табиғаттан бөліп алады, белгілі автономия танытады, белгілі дәрежеде бағалай отырып, оқиғаларға байқастап жанасады. Адам қатынастарды интеллектуалды (бағалау арқылы) және эмоционалды (сүйу, ұнату, өшпенділік, жек көру, жирену түрінде көрінеді) сипатта болуы мүмкін. Көп жағдайларда саналы қатынастар интеллектуалды-эмоционалды сипатта, екеуі аралас келеді. Сана адамның шығармашылық қабілеттілігінен көрінеді. «Адамның санасы объективті дүниені бейнелеп қана қоймайды, сонымен қатар оны жасайды». Хайуан еш нәрсені де орната алмайды. Егер ол өзі мекендеген жердің жағдайын өзгертсе оны саналы түрде түсініп істемейді, оның тіршілік етуі соған жеткізеді. Адам дүниені саналы түрде өзгертуге талаптанады, оны өз қажетіне бейімдегісі келеді, тіпті ол табиғаттың жеке элементтерінен табиғатта кездеспейтін жаңа заттар жасайды. Шығармашылық адамның бүкіл Жерді мекендеуіне және ғарышқа да жол табуына мүмкіндік береді. Сананың аса маңызды қасиеті оның есеп беруі болып табылады. Адам өзінің ниеті мен күйзелісі, ойы мен түйсігі туралы өзіне-өзі есеп береді, демек, сана тек қана сыртқы білімді емес, өзін білуді де қамтамасыз етеді, яғни сана өзіндік сана-сезім түрінде де көрініс табады. Адам есеп беруінің арқасында өз күшін реттей алады, өзін

түзетіп және дамытып отырады. Білім негізінде тұлғаның іс-әрекетіндегі және мінез-құлқындағы саналылық мөлшерін анықтауға болады. Тұлға мінезі мен іс-әрекетінде білімге сүйенеді, ол өткендегіні ескеріп және болашақты болжай отырып, неғұрлым тиімді тәсілді таңдап алады. Бұл ретте адам өзін-өзі бақылайды және өз күшін жоспарына қарай реттеп отырады. Адамның жануарлардан айырмашылығы - ол өзін танитын және білетін, өзін түзетіп және жетілдіріп отыруға қабілетті тіршілік иесі. Өзіндік сана-сезім - сананың өзінді білу мен өзіне қатынастың бірлігі ретінде көрінетін бір түрі. Өзіндік сана-сезім сыртқы ортаны және өзінді өзін танудың бейнелеуінен біртіндеп қалыптасады. Басқаларды тану арқылы өзінді тану. Жас бала бастапқыда өзін қоршаған ортадан бөліп қарамайды. Ол ойыншықты қозғап та, аяғын қимылдатып та бірінен-бірін айырмай ойнай береді. Бірте-бірте ол өзін, өзінің мүшелері мен тұтас денесін қоршаған заттардан бөле қарап, ажырата бастайды. Бұл физикалық саралау процесі сыртқы дүние мен өзін танудың нәтижесінде және алғашқы кезде проприоцептивтік деңгейінде (өз мүшелерінің қалыпты жайы мен қимыл қозғалысын сөзіну) өтеді. «Баланың өзін-өзі аңғаруынан кейін, есейген соң өз санасының актілеріне сын көзбен қарауға, яғни өзінің бүкіл ішкі дүниесін сырттан келіп қосылатын барша құбылыстардан бөліп қарауға, оны талдауға және сыртқымен салыстыруға, бір сөзбен айтқанда, өз санасының актіні зерттеуге мүмкіндік беретін өзіндік сана-сезім туады» - деп, И.М.Сеченов дәріптеген. Күрделі психикалық құбылыстарды, әсіресе, өз басының қасиеттерін танып білу - іс-әрекет және қарым-қатынас процестерінде өтеді. Қарымқатынас процесінде адамдар бірін-бірі біліп, біріне-бірі баға береді. Өзгенің осындай бағалауы әр адамның өзін-өзі бағалауынан көрініс танытатын болады. Адамның өзін-өзі тануда, оны басқаның бағалауы мен ұжымдық бағаның маңызы ерекше. Егер бір адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын сыңар жақты бағалау

тұрақты сипат алса, онда сол адам өзінің қабілеті немесе мінезі жайындағы осы сыңар жақ бағаны малданып алады да соған мойын ұсынады. Өзін-өзі тану өзіндік сана-сезімнің қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Өзін-өзі тану – адамның өз психологиялық және физикалық ерекшеліктерін зерттеп білуі. Адам өзін тікелей де, жанама түрде де танып біледі. Өз іс-әрекеті мен мінез-құлқын талдау арқылы адамның өзін-өзі тани алуы. Өзін жанама тану өз іс-әрекетінің нәтижелерін талдау жолымен жүзеге асырылады. Белгілі бір саладағы жетістіктерін талдай және бағалай отырып, жұмысқа жұмсалған уақыт пен күшті есептей отырып, өз қабілеттерінің деңгейін анықтауға болады. Қоғамдағы өз мінез-құлқын бағалау арқылы адам өз басының адамгершілік және психологиялық ерекшеліктерін танып біледі. Жанама танымда өзін-өзі зерттеп жүрген тұлғаға айналасындағылардың өзі жайындағы көзқарасын талдаудың да маңызы зор. Жақын адамдардың, қызметтес жолдастардың объективті бағасы өзіңді тереңірек танып білуіңе көмектеседі. Өз басының қасиеттеріне берген өз бағасы мен басқа жұрттың бағасын салыстыру да маңызды. Ол өз танымының өзгелердің ойымен бірдей шығушықпауын, өзін-өзі не артық, не кем бағалап жүргенін айқындауға мүмкіндік береді. Бұдан шығатын қорытынды, басқа адамдармен неғұрлым кең қарым-қатынаста болу өз басыңның жағымды және жағымсыз жақтарын жан-жақты салыстыруға, танып білуге көмектеседі екен. Өзін-өзі байқау арқылы өзін-өзі тану. Тікелей өзін-өзі тану, өзін-өзі байқау формасында көрінеді. Қабылдау, елестету, ойлау процестерінде адам белгілі бір сәтке зейінін психикалық іс-әрекет объектісінен жеке басының жағдайына аударады және оны бағалайды. Өзін-өзі бақылау осыған негізделген. Адамның өзін-өзі байқауы үшін байсалды, қалыпты жағдай неғұрлым қолайлы болады. Психикалық іс-әрекеттің сылбырлығы немесе оның шамадан тыс шиыршық атуы өзін-өзі тану мен өзін-өзі байқаудың мүмкіндігін

кемітеді. Жүрек алып-ұшып, тым өрепкіген сәтте, бір нәрсемен құштарлана әуестену немесе бір нәрсені шоғырландыра көру кезінде өзін-өзі бақылау мүмкіндігі тарыла түседі. Мұндай жағдайда адамның өзінің көңіл-күйі туралы өзіне-өзі есеп беруі толыққанды болмайды. Сондықтан өзін-өзі байқау неғұрлым толық және әрі айқын болуына жеткізетін шекара табалдырықтар деген болады. Тұлғалар іскерлігі мен дағдылануына қарай өз психикасын әр түрлі деңгейде байқай алады. Өзін-өзі бақылау және өзін-өзі тәрбиелеу. Өзін-өзі тану - адамға өз басын жетілдіру үшін, сондай-ақ өмір және еңбек жоспарларына сәйкес өз іс-әрекетін жолға қойып отыру үшін қажет. Адам өз күшін біле отырып, оны еңбекте барынша тиімді пайдалануға ұмтылады. Бұл үшін ол өзінің қимылы мен әрекетін, қылығы мен мінез-құлқын бақылап және талдап отырады. Адам өзін-өзі бақылау арқылы іс-әрекетіндегі қателіктерін байқайды, еңбегін дұрыс ұйымдастыра алады. Өзін-өзі бақылау жедел сипатта болады және сол сәтте өтіп жатқан әрекетті ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Демек, ол өз бойындағы жақсы мен жаманды аңғаруға, сол арқылы болашақ өмір жолыңды құруына көмектеседі. Егер ешқандай күш салу іс-әрекетті жақсарта алмаса, онда адам өз бойында белгілі бір қажетті қасиетті дамытудың немесе қалыптастырудың ұзақ мерзімді жоспарын жасайды. Өзін-өзі тәрбиелеу адам дамуының жаңа мүмкіндіктеріне жол ашады. Өзін жетілдірумен айналыса бастаған адам тәрбиелеудің объектісі ғана емес, сонымен бірге субъектісіне де айналады, яғни оны тек қоғам тәрбиелеп қана қоймайды, ол өзі күш жұмсап та тәрбиеленеді.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Егенисова А.Қ. Психология: Оқу құралы. Ақтау, 2010, - 185 бет
2. ПРОГРАММА ПО ПСИХОЛОГИИ:
<https://refdb.ru/look/1707043-pall.html>
3. Баттистин Дж.М. Счастье внутри тебя. Издательство «Миф».
4. <https://www.preocentr.com.ua/uslugi/avtorskie-programmy/>
5. Бенджамин Харди. Гибкая личность
6. Марк Мэнсон Тонкое искусства пофигизма. 2017 ж., 158 бет
7. <https://infourok.ru/avtorskaya-programma-zanyatiy-s-obuchayuschimisya-h-klassov-psihologiya-individualnosti-370749.html>
8. <https://gigabaza.ru/doc/62720-pall.html>

МАЗМҰНЫ

Түсінік хат.....	4
Күнтізбелік-тақырыптық жоспар.....	10
«Психологияның зияткерлік мектебі» курсының құрылымы.....	12
Дәріс материалдары.....	18
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.....	47

ҰСЫНЫСТАР ҮШІН

ҰСЫНЫСТАР ҮШІН

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
«ИННОВАЦИЯ» ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК ОРТАЛЫҒЫ**

**РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЦЕНТР «ИННОВАЦИЯ»**

Электронды почта: qazinnovation@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
«ИННОВАЦИЯ» БАСПА ҮЙІ**

**РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ИННОВАЦИЯ»**

Электронды почта: innovation.kz@bk.ru